

„КАРТИНА СВІТУ” СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЛЮДИНИ¹ (Спроба тематичного *repetitorium*'у)

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

— Що знаходиться в основі мислення, світосприйняття й „естетики” середньовічної людини?

Найвищою істиною, навколо котрої групувалися всі уявлення і ідеї середньовічної людини, включаючи вчення про прекрасне, була віра в Бога. Без цього постулату, без цієї нагальної потреби всього світобачення і моральної свідомості тодішня людина неспроможна була пояснити світ і орієнтуватися в ньому. Бог сприймався як творець всіх видимих форм, які існують не самі по собі, а лише як засоби для осягнення Божественного розуму.

Звідси цілком закономірно в основі середньовічної “естетики” було положення про те, що справжньою, вищою реальністю володіє не світ явищ, а світ Божих сутностей. А тому індивідуальні риси видимого світу виявляються знеціненими і недостойними точного відтворення у мистецтві, і для їх зображення (наскільки воно все ж необхідне) цілком достатньо використати умовний шаблон (стереотипний вислів і т. ін.). Своє завдання художник вбачав у відтворенні усталених традиційних прийомів, у вираженні загальнозначущих (загальноавторитетних) ідей і понять. Теми і образи теж були заздалегідь задані традиці-

---

¹ Запропонований у *Repetitorium*'і матеріал зорієнтований переважно на фундаментальну монографію *А. Я. Гуревича „Категории средневековой культуры”* (вид. 2, випр. і доп. — М., 1984), а також на ті студії, на наукові результати і позитивний дослідницький досвід яких вказаний авторитетний дослідник спирається.

єю². При цьому всі найважливіші елементи художньої творчості складали свого роду релігійні ієрогліфи і найвище цінувалася, так би мовити, „теологія мистецтва”, яка не давала митцеві повністю віддатися під владу своїй творчій фантазії. Всього цього очікував від митця і середньовічний реципієнт.

Так само власне історія отримувала сенс для середньовічної людини тільки в плані вічності і здійснення Божого задуму. Віра в Бога обумовлювала цілісність середньовічного світоспоглядання.

З вказаною цілісністю пов'язана специфічна недиференційованість (невирізненість, невідокремленість) окремих його сфер. Людина (мікрокосм) постає як єдність тих елементів, на яких будується світ, і як кінцева мета всесвіту (макро- чи мегакосму). Мікрокосм виявляється дублікатом макрокосму.

Різні сфери людської діяльності (економіка, політика, мистецтва, релігія, філософія, науки) не мають власної „професійної мови”. Так, математичні символи були водночас і символами богословськими. А провансальський трубадур, оспівуючи свою кохану, користувався суто феодальною правовою термінологією (служіння, дарування, васальна присяга, сеньйор й ін.) і кохана для нього виявляється дорожчою за міста Андалузії (Іспанія) чи Сходу, за володіння папською тіарою чи Священною Римською імперією.

Необхідно сказати і про виняткову полісемантичність мови (у широкому семіотичному значенні цього слова) середньовічної людини, коли всі найважливіші терміни культури багатозначні і в різних контекстах отримують свій особливий зміст і коли вміння дати „багатозначне тлумачення” тексту вважалося невід'ємною рисою інтелектуала.

Нарешті, слід зважити і на те, що в писемності втілювалася лише невелика частка творчості людей доби Середніх віків і домінували тексти, що виголошувалися і сприймалися на слух, а не читалися і сприймалися очима. Адже переважна більшість населення була неграмотною і могла висловлювати свої думки і почуття тільки в усній формі. Тому двома полюсами середньовічної культури медієвісти традиційно вважають книжну традицію „учених” (здебільшого осіб духовного звання) і фольклорну, усну традицію „простаків” („*idiotae*”).

---

² Така риса, до речі, притаманна і варварському мистецтву. Ось чому кажуть, що устами тогочасного, зокрема середньовічного, митця говорили незчисленні покоління людей.

— *Яка роль латинської мови у формуванні середньовічної „картини світу”?*

Суттєвим фактором, який формує поняття й організовує сприйняття світу в цілісну картину світу, завжди є природна мова. Мова — це не тільки система знаків, це і спосіб втілення певної системи цінностей і уявлень. Мовою культури Західної Європи в Середні віки була латина. В очах освічених людей латинадесь аж до XVI ст. вважалася єдиною цивілізованою мовою. Проте треба пам’ятати, що латина склалася в зовсім іншу добу (зокрема як писемна вона розвивалася ще з VI ст. до н. е.) і сенс слів, які вживалися у Давнину і в Середньовіччя, змінювався, хоча сама мова залишалася тією ж самою. В такій ситуації латина перешкоджала усвідомленню середньовічними людьми дистанції між їх власним часом і добою шанованих ними античних авторів. Формальна єдність мови приховувала той якісний світоглядний перелом, який стався при переході від римської доби до Середньовіччя.

Стиранню світоглядної різниці між минулим і теперішнім активно сприяв і розповсюджений в середньовічній літературі метод запозичення. Цитати з давніх авторів, постійні покликання на авторитети, панівне становище загальних місць (*topoi*), кліше були закономірним прийомом висловлювання власних думок у середньовічну добу, коли авторитет значив все, а оригінальність — нічого. Минуле змальовувалося в тих самих категоріях, що й сучасність автора. І в середньовічних поетів, і в середньовічних художників повністю відсутня свідомість місцевого й історичного колориту. Біблійні й античні персонажі фігурують в середньовічних костюмах і обстановці, що була звичною для тодішнього європейця. Художника, скульптора, автора рицарського роману зовсім не бентежило те, що в інші епохи і в інших країнах звичаї, мораль, одяг, будівлі, побут були зовсім не такими, як на його батьківщині і в його добу.

— *Які найважливіші фактори вплинули на формування середньовічної „картини світу”?*

Таких факторів можна назвати три: християнство, античність і варварство. Справа в тому, що більшість народів Європи за доби Античності були ще варварами. З переходом до Середньовіччя вони стали прилучатися до християнства й греко-римської культури. Але їх традиційне варварське світосприйняття не

зникло безслідно. Під покровом християнства продовжували жити архаїчні вірування й уявлення.

Ось чому вчені вважають, що стосовно Середньовіччя треба говорити не про одну, а про дві „моделі світу”: 1) варварську (для Західної Європи перш за все германську) і 2) ту модель, яка замінила першу і виникла на її основі під впливом християнства і більш давньої і розвинутої середземноморської культури.

Якщо ж належним чином врахувати те, що і саме християнство було спочатку для Європи не просто новою релігією, а й релігією „чужою” у тому значенні, що вона була привнесена сюди ззовні — з іудейського, сірійського, коптського (тобто єгипетського) Сходу, — то стане очевидним наступний висновок: у процесі формування цілісної системи середньовічної культури, починаючи вже з її підґрунтя, перед нами постає складний культурний синтез.

— Як можна стисло охарактеризувати середньовічну „картину світу”, врахувавши її найбільш показові параметри?

Середньовіччя мислило світ як замкнуту, завершену у собі й антропоморфну єдність усього суцього, як доцільно влаштований Космос, органічною і кращою частиною якого є людина. Середньовіччя не знало ідеї самодостатньої природи, яка керується природними законами, а виходило з презумпції телеологічного креаціонізму, згідно з яким природою керує воля Творця. Підґрунтя середньовічної „картини світу” складала так звана „якісна онтологія”, тобто теорія закритого ієрархічного простору, в якому місце і цінність будь-якої речі визначається її наближеністю чи віддаленістю від Бога (тобто всі стосунки будуються по вертикалі). Тут немає етично нейтральних предметів, точок і напрямів руху. Пізнавальна діяльність, спрямована на такий Космос, базувалась на чудодійстві, орієнтованому на проникнення в трансцендентні причини природного світу, надприродні „сили”, які керують видимими речами.

Загалом світ середньовічної людини був невеликим за розмірами, зрозумілим та одночасно надзвичайно насиченим. Це був подвоєний світ, який населяли земні і неземні істоти і явища. Уявлення про кожен предмет включало в себе відомості про його фізичну природу і знання його символічного сенсу, тобто його значення в різних аспектах стосунків людського світу і світу Божественного.

КАТЕГОРІЯ ПРОСТОРУ В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ „КАРТИНІ СВІТУ”

— Які поняття найкраще характеризують просторові уявлення середньовічної людини?

Просторові уявлення середньовічної людини найкраще характеризують поняття мікрокосму та макрокосму (чи мегакосму). Мікрокосм (людина) — це зменшена і відтворююча ціле репліка макрокосму (всесвіту). Елементи людського організму ідентичні складовим всесвіту (плоть людська — з землі, кров — з води, дихання — з повітря, тепло — з вогню), а кожна частина людського тіла відповідає частині всесвіту (голова — небесам, груди — повітрю, живіт — морю, ноги — землі, кості — камінням, жили — гілкам, волосся — травам, почуття — тваринам).

Якщо в людині можна знайти всі основні риси всесвіту, то і природа мислиться у вигляді людини. Не випадково Ален Лілльський (бл. 1128–1202) уявляв собі природу у вигляді жінки в діадемі з зірками зодіака і в одязі з зображенням птахів, рослин, тварин й інших живих істот, які розташовуються у послідовності, яка відповідає послідовності їх створення Богом. Згадаймо, що і за доби Варварства частини людського тіла уподібнювалися явищам неживої природи і органічний і неорганічний світи позначалися через елементи людського тіла, свідчення чого можна спостерігати у давньоскандинавській поезії. Важливо, правда, підкреслити, що такі уподібнення (на зразок голова — „небо”, ліс — „волосся землі”) втілювали в собі певний тип розуміння світу і тільки згодом, через великий проміжок часу, перетворилися в умовні літературні метафори.

— Чим відрізняється ставлення до природи середньовічної людини від ставлення до природи варвара?

Середньовічна людина, на відміну від варвара, не зливає себе з природою, хоча і не протиставляє себе природі — вона зіставляє себе з нею, вимірюючи навколишній світ своїм власним масштабом, тобто тією міркою, яку знаходить у собі, у своєму тілі, у своїй діяльності (наприклад, шлях вимірювався кількістю кроків, звідси „фут” тощо).

— *Як змінили свій сенс ключові просторові поняття при переході від Давнини до Середньовіччя?*

При переході від Давнини (куди входить не тільки Варварство, але й Античність) до Середньовіччя ключові просторові поняття, безперечно, змінили своє змістовне наповнення. Перш за все це стосується поняття „космос”.

В античному сприйнятті світ цілісний та гармонійний. Античний космос — це краса природи, її порядок, її гідність. У сприйнятті ж середньовічної людини світ дуалістичний і поняття „космос” вживається тільки стосовно людського світу, втративши функцію етичної й естетичної оцінки. У християнському світосприйнятті людський світ постає грішним і таким, що підлягає Божому суду. Істина, за Августином, в душі людини. Найпрекрасніше діяння Бога — не творіння, а спасіння і вічне життя. Лише Христос рятує світ від світу. Тому поняття „космос” розпадається на пару протилежних понять: *civitas Dei* (букв.: держава Божа) та *civitas terrena* (букв.: держава земна; це поняття близьке до *civitas diaboli* — букв.: держава диявола). В результаті людина опиняється на роздоріжжі: один шлях веде до Граду Божого (Небесного Єрусалиму чи Сіону), а інший — до граду антихриста. Від Давнини середньовічне поняття „космос” зберегло значення „порядок” як ієрархічну упорядкованість світу. Та сам цей світ вже був містичним, а його ієрархія була ієрархією священних духовних рангів.

Ось чому видимий космос не мав тут самостійної ролі, і коли в XII ст. філософи почали говорити про необхідність вивчення природи, то за цим стояла цілком певна цільова настанова: пізнаючи природу, людина знаходить себе в її надрах і завдяки цьому наближається до осягнення Божественного порядку і самого Бога (поет XII ст. Ален Лілльський писав: „Усі творіння світу суть для нас немов би книга, картина і дзеркало”). Така позиція базувалася на впевненості в єдності і красі природного світу (природа як Боже створіння втілює у собі думки Творця і тому залишається для середньовічної людини великим резервуаром символів), і на впевненості, що центральне місце в створеному Богом світі належить людині. Разом з тим сама людина, як і природа, теж не мала самостійного значення, бо своїм існуванням вона прославляла Бога.

Середньовіччю притаманна теоцентрична модель світу. Бог — центр світу. Світ розташовується в залежності від Бога і навколо Нього. Бог присутній

скрізь, у всіх своїх створіннях. Символом досконалості вважалося коло. Ідея кола і сфери служила образом Бога і світу. Таким уявляли собі космос і Фома Аквінський (1225 чи 1226–1274), і Данте (1265–1321).

Просторові уявлення середньовічної людини були нерозривно пов'язані з уявленнями релігійно-моральними. Домінанта середньовічного простору — це ті сходи, які уздрів уві сні біблійний (старозавітний) Яків і по яких з небес на землю і назад рухаються Ангели Божі (див.: Бт 28 12). До речі, ідея такого руху пізніше, в перехідний період Передренесансу, з незвичайною силою була виражена в „Божественній комедії” (1307–1321) Данте.

Загалом просторові уявлення середньовічної людини мали досить символічний характер. Символ не тільки заміщував певну реальність, тобто був знаком, але й прилучався до цієї реальності, переймав її властивості, а на неї переносив властивості свої. Варто також зважити на те, що за часів Середньовіччя не існувало самого поняття „простір” як такого. Слово *spatium* означало „протяжність”, „проміжок”, слово *locus* — „місце, яке займає окреме тіло”, і не було слова, яке б означало абстрактний простір взагалі. Така абстракція виникає тільки у фізиці Нового часу, зокрема у П'єра Гассенді та Ісаака Ньютона (XVII ст.).

КАТЕГОРІЯ ЧАСУ В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ „КАРТИНІ СВІТУ”

— У чому полягає специфіка часових уявлень середньовічної людини?

Середньовічній людині притаманний цілий спектр часових уявлень, які не можна звести тільки до іудео-християнської концепції.

В тій мірі, в якій середньовічний спосіб мислення мав на собі знак богослов'я, часові уявлення характеризувалися такими трьома категоріями: *aeternitas* („вічність”: атрибут Бога, позачасова, не має ні початку, ні кінця, дана вся зразу), *aevum* („вік”: проміжне поняття, „створена вічність”, має початок, та не має кінця, дана вся відразу і одночасно має послідовність), *tempus* („час існування людства”, ніщо, яке отримує сенс лише як підготовчий щабель до переходу в потойбічне вічне життя, має початок і має кінець).

У найбільш загальному плані можна говорити про двоїсте сприйняття часу в добу Середньовіччя, коли час диференціюється на земний і сакральний.

Крім того, власне особливе ставлення до часу було сформоване також в такому осередку суспільного життя, як середньовічне місто.

— *Що таке земний час у системі часових уявлень Середньовіччя?*

Час середньовічної людини — це перш за все місцевий час, який у кожній місцевості сприймався як самостійний, притаманний тільки їй і ніяк не узгоджений з часом інших місцевостей.

В земний час входять сільський (природний час), родовий час. Природний час неподійовий, тому він не потребував і не піддавався точному виміру. Це час людей, які підкоряються природному ритму. Опозиції „день–ніч”, „літо–зима” осмислювалися як протилежність життя і смерті, тобто мали етичне й сакральне забарвлення.

На часові уявлення впливали і станові відмінності людей. Так, у свідомості простого люду майже відсутня історія. Минуле у селян зберігається тільки протягом коротких відрізків часу, а потім фольклоризується. Народне уявлення про минуле — це міфопоетичні утопії, в яких епічні легенди поєднувалися зі „спогадами” про „старий добрий час” і про справедливих правителів. Ці останні перебувають у якомусь невизначеному часопросторі („хронотопі”) і вважається, що вони ще повернуться, щоб захистити простих людей від гнобителів і привести їх до казкового царства достатку. Така свідомість зовсім не зважала на реальну історію, тому ідеалізувала Карла Великого (742–814, з династії Каролінгів, король з 768 р., імператор з 800 р. Франкської держави), Фрідріха I Барбароссу (бл. 1125–1190, з династії Гогенштауфенів, король Німеччини з 1152 р., імператор Священної Римської імперії з 1155 р.), Олафа II Святого (бл. 995–1028, норвезький король в 1015 чи 1016–1028 рр.).

У свою чергу, феодалська знать піклувалася про родовий час, який посідав провідне місце і у свідомості варварів. Феодалські сеньйори значну увагу приділяли своїм генеалогіям (родоводам), тому що престиж феодалської сім’ї стверджувався шляхом апелювання до давності її походження. В такому сприйнятті історія поставала у вигляді історії давніх феодалських родин і династій. (Недарма французький термін *geste* означав тоді і „історію” (вчинків, подвигів), і „шляхе-

тний рід”, і „героїчну сім’ю”). Основним жанром історичної оповіді тоді були аннали (найдавніша форма фіксації найвизначніших подій за роками), хронографія.

Провідною рисою земного (людського) часу є те, що він не сприймався середньовічною свідомістю як єдиний і достеменний.

— *Що таке сакральний час в системі середньовічних часових уявлень?*

Сакральний час — це час, який визначається через співвідношення з категорією божественного архетипу, яка є центральною не тільки у світосприйнятті християнського Середньовіччя, але й у світосприйнятті архаїчних суспільств. Сакральний час — це біблійний час, це час не „явищ”, а „первісний час”, „час сутностей”, які нерухомі в своїй основі. Це абсолютно цінний час, час посправжньому реальний і істинний, бо він вічний.

— *Як в середньовічній християнській свідомості сакральний час співвідноситься з земним часом і як сприймається в цьому відношенні категорія історичного часу?*

Завдяки спокутуванню, здійсненого Христом, час отримав особливу двоїстість: Царство Боже вже існує, хоча час ще не завершився і тому Царство Боже залишається для людей кінцевим порятунком і найвищою метою. Звідси категорія сакрального часу (історія одкровення) співіснує з категорією земного, людського часу (історія гріхопадіння), і обидві ці категорії поєднуються в категорію історичного часу (історія спасіння).

З точки зору розгляду земної історії як історії спасіння життя людини розгортається одночасно у двох часових планах: в плані емпірично швидкоплинних подій земного буття і в плані здійснення Божого задуму (приречення). При цьому за людиною визнається внутрішня свобода вибору між добром і злом, ареною боротьби між якими виступає земне життя. Більше того, вільна добра воля людини необхідна саме для того, щоб перемогло добро.

Земний і сакральний часи відрізняються також і з точки зору мірок, якими б можна було їх вимірювати. Так, ті ж самі відрізки, які використовувалися для вимірювання земного швидкоплинного часу (наприклад, „день”, „рік”, „покоління”), отримують зовсім іншу тривалість й наповнення, коли застосовуються до біблійних подій. За ап. Петром „один день перед Господом, як тисяча літ, і

тисяча літ, як один день” (2 Пт 3 8; див. також: Пс 90 4 (в рос. вид.5)). Опираючись на ці слова, Аврелій Августин вирізнув у людській історії шість періодів: 1) від створіння Адама до потопу; 2) від потопу до Авраама; 3) від Авраама до Давида; 4) від Давида до вавілонського полону; 5) від вавілонського полону до народження Христа; 6) від народження Христа до кінця світу. Тобто останній — шостий — період, за Аврелієм Августином, ще продовжується, хоча основна подія його завершення — кінець світу — виявляється відомою. Правда, цей останній період людської історії, за Аврелієм Августином, не можна виміряти певним числом поколінь, бо, як сказано в „Діяннях Апостолів”, „не ваша справа знати часи і пору, що Отець призначив у своїй владі” (Ді I 7). Так чи інакше, середньовічна свідомість була переконана, що кращі часи людської історії вже позаду і жила в напруженому очікуванні кінця світу. Ось, мабуть, звідки такий інтерес середньовічних митців до теми потойбічного світу, смерті і взагалі релігійної тематики.

— *Яка різниця між переживанням часу в Старому і Новому Заповітах?*

У Старому Заповіті час переживається як есхатологічний процес, напружене чекання великої події — пришествя месії, тобто кінця світу (есхатологія — вчення про кінець світу). Цей есхатологізм зберігається і у Новому Заповіті. Разом з тим Новий Заповіт дає своє поняття часу, яке характеризується двома основними рисами: 1) поняття часу відокремлюється від поняття вічності; 2) історичний час чітко ділиться на дві основні епохи — до Різдва Христового і після нього, а історія рухається від акту божественного створіння до Страшного суду. В центрі історії знаходиться вирішальний сакраментальний (священний) факт — пришествя і смерть Христа.

Таким чином, нове усвідомлення часу, яке спирається на три визначальні моменти — початок, кульмінацію і завершення життя людського роду, — полягає у тому, що час робиться у сприйнятті середньовічної людини лінійним і незворотним, коли має значення і минуле (новозавітна трагедія вже відбулася), і майбутнє (кара ще попереду). Так як земне життя отримує сенс тільки завдяки включеності до сакраментальної історії спасіння всього людського роду, то минуле і майбутнє мають більшу цінність, ніж теперішнє, тобто тлінне. Проте оскільки гріхопадіння й страсті Господні не належать тільки минулому, а вічно

продовжуються, тобто перебувають у сьогоденнішньому моменті, то і теперішнє для середньовічної свідомості зберігає своє актуальне значення. Так, хрестоносці наприкінці XI ст. були абсолютно переконані у тому, що вони карають не нащадків катів Спасителя, а самих цих катів, іншими словами, минулі одинадцять століть нічого для них не важили.

Земна історія загалом, взята між створінням світу і його кінцем, виявляється у християнстві завершеним циклом — людина і світ повертаються до Творця, а час повертається до вічності. Тобто розірвавши з циклізмом язичницького світу, в основі якого знаходилась зміна пір року і поколінь, християнство не розірвало з циклізмом як таким, надавши йому нове розуміння і нове підґрунтя.

— У чому полягають принципові відмінності часових уявлень, які були породженні середньовічним містом як специфічним осередком тогочасного суспільного життя?

Середньовічне місто — це особливий осередок суспільного життя тієї далекої доби, якому були властиві особливий життєвий ритм і своє ставлення до часу. Вирішальним фактором тут було те, що виробничі цикли ремісника не визначаються природним ритмом і бюргер (житель середньовічного міста) значною мірою залежить від створеного ним самим порядку. Природа постає у місті зовнішнім об'єктом, відділеним від людини. Саме в місті час стає мірою праці, суттєвим фактором виробництва (для купців час — це гроші, а ремісникам треба знати години, коли працює їх майстерня й т. ін.). В результаті виникає принципово нова потреба у знанні точного часу доби, з'являється нове ставлення до часу як до одноманітного потоку, який можна поділяти на рівновеликі без'якісні одиниці. Іншими словами, в європейському середньовічному місті вперше в історії починається „відчуження” часу як чистої форми від життя, явища якого підлягають виміру.

Саме в місті наприкінці XIII ст. винайшли механічний годинник, поява якого на міських вежах засвідчила справжню революцію в сфері соціального часу, оскільки відповідала новим потребам людини і відображала суттєві зміни у її світосприйнятті. Годинник на вежі, хай ще не точний, без стрілки, що показує хвилини, здійснював нову регламентацію життя мешканців середньовічного міста, яка буде ще впродовж декількох століть співіснувати з традиційною церко-

вною регламентацією, з „церковним часом”, що вимірювався передзвоном церковних дзвонів, які кликали людей до молитви.

— *Які конкретно зміни в часових уявленнях відбулися у свідомості мешканців середньовічного міста?*

Європейське суспільство починало поступово переходити від споглядання світу в аспекті вічності до активного ставлення до нього в аспекті часу. Час остаточно „втягнувся” в пряму лінію, що йде з минулого в майбутнє через теперішнє, яке стиснулося до точки, яка безупинно ковзає по лінії, де майбутнє перетворюється в минуле. В системі лінійного часу відмінності між минулим, майбутнім і теперішнім робляться повністю чіткими. Теперішнє стало швидкоплинним, незворотнім й невлотвим, і людина вперше зіткнулася з фактом, що час, хід якого вона помічала тільки тоді, коли траплялися якісь події, не зупиняється і тоді, коли події відсутні. А це породжувало конкретний висновок — час треба берегти, розумно використовувати і прагнути наповнити його вчинками, корисними для людини.

Загалом добі Середньовіччя, як і попередній добі Варварства, властиве таке ставлення до часу, в якому відсутня сама абстракція „час”.

ПРОБЛЕМА ЛЮДИНИ ЯК ІНДИВІДА В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ СВІДОМОСТІ І КУЛЬТУРІ

— *Який фактор був визначальним для характеристики людини в умовах середньовічного суспільства?*

В умовах середньовічного суспільства людина характеризувалася перш за все своїм правовим статусом. Як і за часів варварства, при феодалізмі статус був невід’ємним від особи.

При цьому права середньовічної людини не були її індивідуальними правами. Користуватися своїми правами індивід міг тільки як член корпорації, станової групи. Поза їх межами людина переставала бути членом суспільства і ставала безправною і беззахисною. В межах своєї суспільної корпорації індивід користувався відносною свободою й виражав себе у своїй діяльності й емоційному житті. Тому перебування індивіда в певній соціальній групі не обтяжувало

його, а виступало джерелом задоволення і породжувало впевненість і відчуття захищеності.

— *Чи однаково визначали „індивідуальність” своїх членів різні суспільні стани (корпорації, соціальні групи)?*

Різні стани по-різному визначали ступінь „індивідуальності” своїх членів.

Наприклад, в межах своїх володінь феодал сам встановлював порядки. Індивідуальним було його військове ремесло: він повинен був покладатися на свої власні сили, мужність, бойовий досвід. Індивідуальними були стосунки феодала з іншими феодалами (взаємні відвідування, бенкети, сутички, переговори, шлюбні союзи). Разом з тим феодали були найбільш підвладні строгому регламентуванню (етикету як розробленому сценарію поведінки). Поведінка лицаря — це виконання своєї станової ролі, коли він ні на мить не забуває про глядачів, які пильно спостерігають за його „грою” (король, безпосередній сеньйор лицаря, дама, інший лицар). Тобто лицар бачить себе очима інших і доблестю вважається саме однаковість, подібність цього лицаря до решти лицарів. Особисті якості лицаря відступають на другий план перед його соціальним статусом, етикет якого передбачає благородство, мужність, щедрість і загалом весь комплекс рицарських ознак. Тобто індивідуальність члена найбільш вільної з юридичної точки зору суспільної корпорації неминуче виражалася у встановлених загальних формах.

Все це знайшло свій відбиток у рицарській культурі, якій властивий високий ступінь семіотичності (знаковості), коли кожен вчинок, будь-який предмет, одяг і його кольори, вислови, мова спілкування — все мало значення. Ритуал і символ слугували формами суспільної практики феодалів. Ось чому те, що сучасний читач сприймає у середньовічних творах куртуазної літератури з подивом, не було таким для середньовічного реципієнта. Наприклад, коли в „Пісні про Нібелунгів” під час шлюбної ночі бургундського короля Гунтера спіткало фіаско і його дружина ісландська королева Брюнхільда гонить свого чоловіка від свого шлюбного ложа, вона все ж не забуває звернутися до нього у відповідності з етикетом — „благородний лицаре”, „пане Гунтере”, а автор, як і у попередніх епізодах, називає Гунтера „могутнім”, „благородним лицарем”. І тут

немає ніякого глузування, бо Гунтер, не дивлячись ні на що, є доблесним і благородним за своїм суспільним (корпоративним) положенням.

Певні зміни в стосунках індивіда і його суспільного середовища зафіксувала любовна лірика міннезінгерів та провансальських трубадурів, де об'єктом художнього аналізу постає внутрішній світ поета. І нехай образ дами тут стереотипний, абстрактно-ідеальний, позбавлений індивідуальних рис, нехай набір героїв, тема і форми її втілення теж були заздалегідь задані, нехай це поезія багата в чому ритуальна, та все ж важливо інше — оспівуване куртуазним поетом кохання має індивідуальний характер і протистоїть офіційному індивідуальному шлюбу як союзу двох шляхетних родин (домів). Саме в рицарській поезії вперше у європейській літературі аналіз інтимних переживань висувається в центр поетичної творчості. Кохання постає як сила, що збагачує людину, і індивідуальна пристрасть перетворюється мало чи не в найголовнішу справу життя. При цьому поет заглиблюється у свій внутрішній світ, поетично втілює переживання радостей і прикростей кохання, і все це свідчило про певну переоцінку моральних цінностей і було кроком у розвитку самосвідомості лицаря.

— *Як середньовічна свідомість підходила до питання про можливість розвитку людської особистості і людства взагалі?*

Домінанта священної історії, злиття у світосприйнятті середньовічної людини сакрального (біблійного) часу з часом власного життя зумовило заперечення можливості безкінечного лінійного прогресу людини (у пізнішому, позитивістському значенні цього слова). З точки зору середньовічної свідомості, наступні покоління знають щось нове і бачать далі своїх попередників не тому, що в них гостріший зір, а тому, що вони нагадують карликів, які стоять на плечах гігантів. Якісний розвиток допускався тільки стосовно духовного життя і означав можливість наближення людей в ході історії до пізнання Бога, можливість більш глибокого проникнення Його істиною. І такий прогрес теж не безмежний, бо сама історія людства орієнтована на певну межу, тому що в ній реалізується певний Божий задум.

Таким чином, внутрішній розвиток індивіда виключався. Член групи (клірик, рицар, ремісник тощо — корпоративна свідомість), носій відведеної йому функції чи служби, індивід прагнув перш за все максимально відповідати встанов-

леному корпоративно-становому типу й при цьому виконувати свій обов'язок перед Богом. Життєвий шлях індивіда вважався даним заздалегідь, „запрограмованим” його земним покликанням. Ось чому в найбільш розповсюдженому і характерному для Середніх віків агіографічному жанрі (життя святих) шлях людини до святості не показується. Людина або раптово перероджується, відразу і без підготовки переходячи від стану гріховності до стану святості, або її святість дається їй заздалегідь (людина вже народилася святою) і поступово тільки розкривається.

Становище починає змінюватися тільки разом з усвідомленням часу як величезної цінності, що пов'язано з ростом самосвідомості особистості, котра почала бачити в собі не родову істоту, а неповторну індивідуальність, поставлену в конкретну часову перспективу і як таку, що розгортає свої здібності протягом обмеженого відрізка часу свого земного життя.

— Як можна охарактеризувати середньовічне розуміння особистості та індивідуалізму у порівнянні з античним і новоєвропейським?

За всіх вказаних обставин добу Середньовіччя не можна вважати епохою тотальної безособистісності, коли людина повністю поглинається своєю соціальною групою. Переживання середньовічним індивідом свого власного „я” в категоріях суспільної ролі не відміняє властивого йому відчуття своєї „самості”, вільної орієнтації і руху як всередині подібних ролей, так і від однієї ролі до іншої. Кожна така роль передбачає, так би мовити, вищу і нижчу межу її „виконання”, свідому активність і досконалість втілення. Середньовічна концепція особистості і середньовічне поняття про індивідуалізм були пов'язані з відчуттям своєї непересічності, обдарованості, здатності майстерно виконувати певну справу й т. ін. Яскравим прикладом середньовічної індивідуалістичної самосвідомості є П'єр Абеляр (1079–1142) — ранній представник міської середньовічної культури, французький філософ, богослов і поет, відомий на всю Європу як видатний майстер диспуту, прихильник свідомої віри і борець проти сліпої віри (його формула: „розуміти, щоби вірити”). Абеляр пишався своїми особистими здібностями, протиставляв себе іншим людям і викликав до себе заздрість суперників.

У такому відношенні середньовічне розуміння особистості і індивідуалізму принципово нічим не відрізняється ні від античного, ні від новоєвропейського і ні від нашого сьогоденного, безперечно, в тій мірі, наскільки сама рольова структура індивідів й дух змагання (конкуренції) між ними продовжують зберігати певне значення в суспільному організмі. І тут справа не в самому рольовому принципі, а у відмінності змістовного наповнення середньовічних ролей, станово-корпоративному принципі їх організації і в їх відносній простоті й однозначності. Для ілюстрації досить сказати, що вихід у сучасному суспільстві на перший план неформальних ролей, множинність функцій, які змушений виконувати індивід і які висувають до нього часто-густо суперечливі, а то і несумісні між собою вимоги, призвело до появи таких внутрішньо особистісних конфліктів, яких зовсім не знали Середні віки.

І. В. Козлик,
*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри світової літератури
та французької мови Інституту філології
Прикарпатського університету ім. В. Стефаника
Івано-Франківськ*